

Министерство образования Республики Беларусь  
Учреждение образования «Барановичский государственный университет»  
Кафедра социально-гуманитарных дисциплин

**ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ  
И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ  
АСПЕКТЫ СОХРАНЕНИЯ  
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ  
БЕЛОРУССКОГО ОБЩЕСТВА**

**Дню Победы советского народа  
в Великой Отечественной войне посвящается**

Материалы Республиканской  
научно-практической конференции  
(Барановичи, 17 апреля 2015 года)

Барановичи  
БарГУ  
2015

Включены материалы докладов Республиканской научно-практической конференции «Историко-философские и социально-политические аспекты сохранения национальной идентичности белорусского общества» (*Дню Победы советского народа в Великой Отечественной войне посвящается*), в которых нашли отражение историко-культурные, философские и социально-политические проблемы гуманитарного содержания, характеризующие динамику белорусского социума в историческом прошлом, современных реалиях XXI века и тенденции его развития на ближайшую и отдалённую перспективу.

В статьях актуализированы вопросы сохранения самоидентичности белорусского народа в контексте процесса глобализации.

Адресуется научным работникам, аспирантам, магистрантам, преподавателям и студентам учреждений высшего образования, а также всем тем, кто интересуется научной объективной информацией о социогуманитарных процессах в белорусском обществе.

Редакционная коллегия:

А. В. Никишова (гл. ред.), А. В. Демидович (отв. ред.), В. И. Кривуть,  
А. В. Литвинский, А. В. Майсюк

Рецензенты:

кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии и социологии учреждения образования «Гомельский государственный технический университет имени П. О. Сухого» В. К. Борещкая, кандидат социологических наук, доцент, заместитель декана факультета довузовской подготовки учреждения образования «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы» Н. Л. Мысливец

10. Там жа С 112
11. Там жа С 279
12. Там жа С 173
13. Там жа С 173
14. Гурэвіч Э. С Пафас гераізму / Сучасная савецкая проза аб Вялікай Айчыннай вайне. Мінск, 1979. 208 с.
15. Марціновіч А. Груша на Голым Полі. С 46
16. Там жа С 324
17. Там жа С 197
18. Там жа С 183
19. Там жа С 239
20. Там жа С 49
21. Дзюбайла П. К. У пошуках духоўных каштоўнасцей. С 44
22. Там жа. С. 44.
23. Жураўлеў, В. П. Класіка і літаратурная сучаснасць / В. П. Жураўлеў, Мінск : Беларус. навука, 2011. 244 с.
24. Марціновіч А. Груша на Голым Полі. С 46
25. Там жа С 169
26. Там жа С 171.
27. Там жа. С 413.

УДК 930.1

**А. У. Літвінскі**

Установа адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт», Баранавічы

### ПАХОДЖАННЕ СЛАВЯН У НАВУКОВАЙ ІНТЭРПРЭТАЦЫІ Я. Ф. КАРСКАГА

Праблема паходжання славян, мабыць, назаўсёды наканавана быць актуальнай, як у навуковым, так і ў сацыяльна-палітычным сэнсах. Так склалася ў ходзе гістарычнага развіцця, што вельмі часта грамадскія і культурныя дзеянні славянскіх народаў апелявалі да таго перыяду ўласнай мінуўшчыны, калі славяне толькі выйшлі на гістарычную прастору. Тут нямала было і ад фактычна непазбежнага ў працэсе фарміравання нацыі ўзнёсла-наіўнага рамантызму, у рэчывы якога так хацелася бачыць нейкі «залаты век», які перажылі продкі ў сівай даўніне і памяць пра які павінна была натхніць народ на пабудову супольнай будучыні. Дадзеная з’ява, перш за ўсё, на прыкладах з мінулага і сучаснасці Беларусі даволі пераканаўча прааналізавана, на наш погляд, беларускім культурологам Ю. В. Чарняўскай [1, с. 425—433].

Пошукі саміх сябе ў мінуўшчыне, былі, аднак, справай не толькі нацыянальных агітатараў, якіх у Чэхіі вельмі трапна назвалі «будзіцелямі». Уласна кажучы, яны і не маглі б разгарнуць сваю дзейнасць, каб на працягу XIX стагоддзя не склалася вельмі спрыяльная навуковая атмасфера, што характарызавалася няўхільным узростаннем цікавасці да вывучэння вытокаў славянскіх народаў і жывіла навуковыя даследаванні таксама і ў пачатку наступнага XX стагоддзя. Прыемна адзначыць, што важкі ўклад у вырашэнне дадзенага комплексу навуковых праблем унеслі беларускія славісты. Безумоўным іх лідарам на мяжы стагоддзяў стаў выдатны навуковец, агульнапрызнаны класік беларусазнаўства Я. Ф. Карскі.

Бадай што, няварта было б у межах гэтага артыкула аналізаваць усю навуковую і навукова-папулярную літаратуру, у якой галоўнае, ці, прынамсі, значнае месца ўдзелена постаці Я. Ф. Карскага. Хіба што трэба адзначыць грунтоўную працу М. Г. Булахава [2]. Кароткі, але вельмі ёмісты нарыс дзейнасці навукоўца ў галіне гістарычнай навукі ўтрымлівае манаграфічная праца Д. У. Карава [3, с. 206—210]. У ёй дзейнасць славіста разглядаецца ў агульным кантэксце развіцця беларускай гістарыяграфіі і фарміравання беларускай нацыянальна-гістарычнай самасвядомасці.

Аднак творчая спадчына Я. Ф. Карскага настолькі багатая, што патрабуе ўвагі ўсё новых і новых пакаленняў даследчыкаў. Погляды навукоўца на праблему паходжання славян выклікаюць цікавасць і таму, што яны былі выказаныя вельмі буйным навуковым аўтарытэтам, і таму, што гэтыя погляды відавочна паўплывалі на пазіцыю славіста па іншых пытаннях, і таму, што іх можна разглядаць як праяву тэндэнцый развіцця тагачаснага славяназнаўства — тэндэнцый, якія дагэтуль не страцілі сваёй актуальнасці.

Перш за ўсё, неабходна прааналізаваць метадалагічныя і крыніцазнаўчыя падыходы Я. Ф. Карскага да праблемы славянскага этнагенезу. Варта памятаць, што славуты навуковец набыў вядомасць у якасці філолага, а ў дадзеным кантэксце — лінгвіста. Можна заўважыць, што славіст больш упэўнена сябе адчуваў, калі разглядаў мовазнаўчыя пытанні, а што да іншых аспектаў праблемы, ён быў схільны даяраць тагачасным аўтарытэтам, сярод якіх, па назіраннях аўтара дадзенага артыкула, ён асабліва цаніў ідэі прызнанага класіка славяназнаўства чэшскага навукоўца Л. Нідэрле [4, с. 33—34]. Я. Ф. Карскі ставіў Л. Нідэрле вышэй за П. Й. Шафарыка і свайго земляка А. С. Будзіловіча і хваліў першага за комплексны падыход да арганізацыі славяназнаўчых даследаванняў [5, с. 13]. Сам класік беларусазнаўства заклікаў як мага больш гарманічна выкарыстоўваць пры апісанні этнастваральных працэсаў інфармацыю «матэрыяльнай археалогіі», «дадзеныя народнага побыту», і «асабліва, багацці мовы» [6].

Наогул, Я. Ф. Карскі ўпэўнена прызнаваў прыярытэт моўных сведчанняў перад археалагічнымі, праўда, фактычна не аргументуючы свой тэзіс [7]. Трэба сказаць, што такая пазіцыя, у прынцыпе, характэрная і для наступных пакаленняў лінгвістаў, што займаюцца праблемамі этнагенезу [8, с. 226—230]. А вось чаго зусім не назіралася ў Я. Ф. Карскага, то гэта пагарды да метадаў і дасягненняў іншых навук. Ён даволі паслядоўна прытрымліваўся міждысцыплінарнага прынцыпу вывучэння пытанняў славянскага этнагенезу.

Я. Ф. Карскі выдатна разумеў складанасць праблемы паходжання славян, як і складанасць працэсу этнагенезу ўвогуле. «Народ ніколі не памятае свайго паходжання; яно і для яго пакрытае змрокам невядомасці або губляецца ў міфалагічных генеалогіях, створаных у больш познія часы», — з дастатковай катагарычнасцю сцвярджаў навуковец [9] (тут і далей пераклад з рускай мовы на беларускую наш. — А. Л.). З гэтага непазбежна вынікае выснова пра неабходнасць прымянення рэтраспектыўнага метаду ў працэсе вывучэння этнаўтваральных працэсаў [10]. Гэты метад быў бліскуча прыменены Я. Ф. Карскім пры выяўленні індаеўрапейскіх, агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў беларусаў.

Вельмі цікавыя назіранні славіста адносна магчымасцей вывучэння тапонімаў у ходзе рэканструкцыі праславянскай даўніны, перш за ўсё, у працэсе вызначэння славянскай прарадзімы. З аднаго боку, навуковец прызнае значэнне тапанімікі, якую ён называе «геаграфічнай наменклатурай» [11], з другога — вельмі каштоўнымі з’яўляюцца заўвагі і перасцярогі Я. Ф. Карскага адносна некрытычнага выкарыстання тапанімічнай інфармацыі. Этымалагізацыя тапонімаў у большасці выпадкаў небяспрэчная, паколькі: 1) народ можа прынесці з мясцовасці, якую ён раней засяляў, тапонімы, запазычаныя з іншых моў; 2) ён можа запазычыць тапонімы ў аўтахтонаў, пры гэтым дадзеныя тапонімы не абавязкова этымалагізуюцца з мовы аўтахтонаў; 3) у любым з гэтых выпадкаў ён адаптуе запазычаныя тапонімы ў адпаведнасці з асаблівасцямі ўласнай мовы [12].

Гэтыя заўвагі Я. Ф. Карскага не страцілі свайго значэння і да сённяшняга дня. Раз-пораз у навуковых працах па праблемах славянскага этнагенезу сустракаецца неразуменне таго, што тапонімы і нават гідронімы, як найбольш архаічныя з іх, далёка не заўсёды ўтрымліваюць інфармацыю, якую можна выкарыстоўваць наўпрост, без крытычнага яе асэнсавання. На неабходнасць іншага падыходу, заснаванага на ўдумлівым, асцярожным і крытычным асэнсаванні дадзенага пласта інфармацыі, і настойваў славуты філолаг. Такі падыход ён прымяняў пры аглядзе беларускай гідраніміі [13]. І няхай не ўсе высновы Я. Ф. Карскага прайшлі праверку часам, метадалагічнае значэнне зробленых ім заўваг не выклікае асабліва сумненняў.

Навуковец выдатна разумеў, што пісьмовыя крыніцы, у якіх магла б асвятляцца першапачатковая гісторыя славян, няпоўныя і няцэлыя. «Высновы пра народы, што насялялі нашу мясцовасць (маецца на ўвазе Беларусь і прылеглыя да яе рэгіёны) з пераважна ўсходнеславянскім насельніцтвам — А. Л.), на аснове сведчанняў класічных пісьменнікаў, павінны быць вельмі асцярожнымі, — сцвярджаў даследчык, дапасуючы гэтую рэмарку, перш за ўсё, да звестак «бачкі гісторыі» Герадота [14]. Можна заўважыць, што Я. Ф. Карскі не надта імкнуўся абгрунтаваць свае погляды вытрымкамі з твораў Герадота, Тацыта, Іярдана, якога ён, па тагачаснай навуковай рускамоўнай традыцыі называў «Іорнандом» [15], Пракопія Кесарыйскага і іншых аўтараў. Усё ж выяўлялася тое, што ён быў па навуковай спецыялізацыі філолагам, а не гісторыкам.

Не адмаўляўся Я. Ф. Карскі і ад рэканструкцыі язычніцтва ранніх славян, якое яго цікавіла і ў якасці асобнага прадмета даследавання, і як крыніца інфармацыі па праблеме паходжання продкавай этнічнай супольнасці. Але і ў гэтым выпадку ён наракаў на недастатковасць інфармацыі гістарычных крыніц для рэканструкцыі славянскага язычніцтва [16]. «Руская міфалогія, як і міфалогія іншых славян, была багатая на паэтычны сэнс, але не стварыла такой шырокай касмагоніі і гісторыі багоў, якую мы знаходзім у грэкаў або нават у бліжэйшых родзічаў — германцаў. У язычніцкай рэлігіі рускага славянства не развілася жрэцтва, не было сапраўдных храмаў, якія, напрыклад, былі ў балтыйскіх славян. Але статуі багоў, звычайна драўляныя, ужо ставіліся ў розных месцах», — зазначаў даследчык [17]. Характэрна, што навуковец адмоўна ставіўся да так званай «кабінетнай міфалогіі», што выявілася ў адмаўленні ім фактаў рэальнага пакланення старажытных славян такім персанажам, як Лель і Лада [18].

На грунце ахарактарызаваных вышэй метадалагічных прынцыпаў Я. Ф. Карскі выкладаў свае погляды па праблеме паходжання славян. Нельга сказаць, што яны склалі распрацаваную навуковую канцэпцыю, ды і не ставіў даследчык перад сабой такой мэты. Аднак усё ж варта адзначыць, што погляды гэтыя па большасці пазіцый канкрэтныя і выразныя.

Як і належыць спецыялісту ў галіне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, Я. Ф. Карскі значную ўвагу ўдзяляў пытанню вылучэння славян з індаеўрапейскай супольнасці. Даследчык лічыў, што адзіны індаеўрапейскі народ сапраўды існаваў «у часы дагістарычныя», калі ён «не падзяляўся яшчэ прыкметна на плямёны, размаўляў адной моваю, адрозніваўся падабенствам нораваў і звычаяў, меў аднолькавыя рэлігійныя вераванні» [19, с. 1]. Прычыны распаду індаеўрапейскай моўнай сям’і навуковец бачыў у шырокім рассяленні продкаў і ў кантактах з іншымі народамі [20]. Гэтую думку ён выказаў і на старонках іншых твораў. Такім чынам, можна зразумець, што Я. Ф. Карскі аддаваў пэўную перавагу канцэпцыі «генеалагічнага дрэва», больш распаўсюджанай ў індаеўрапеістыцы XIX стагоддзя, чым альтэрнатыўнай ёй «тэорыя хваляў», хаця і арэальным кантактам ён удзяляў належную ўвагу. Увогуле, навуковец быў схільны перабольшваць згуртаванасць старажытных індаеўрапейцаў. Ён досыць катэгарычна ўжываў тэрмін «адно непадзельнае індаеўрапейскае племя» [21].



Я. Ф. Карскі зрабіў кароткі, але змястоўны агляд індаеўрапейскай моўнай і культурнай спадчыны, якой потым скарысталіся славяне [22]. Праўда, пры гэтым неправамернымі з'яўляюцца тэрміны «славянская цывілізацыя», «індаеўрапейская цывілізацыя», якія без належнай крытычнасці ўжываў аўтар «Беларусаў» (усё ж такі цывілізацыя — з'ява значна больш высокага культурнага ўзроўню, як бы хто ні тлумачыў гэты тэрмін).

Надзіва мала ўвагі Я. Ф. Карскі ўдзяляў так званай балта-славянскай праблеме, сутнасць якой — у розных падыходах да тлумачэння цесных сувязей паміж балцкімі і славянскімі мовамі ў межах індаеўрапейскай сям'і. А між іншым, гэтая праблема турбавала кампаратывістаў: як папярэднікаў Я. Ф. Карскага, так і яго сучаснікаў. Вядома, што асноўная спрэчка разгарнулася паміж прыхільнікамі думкі аб існаванні ў старажытнасці балцка-славянскай мовы і прыхільнікамі погляду, паводле якога падабенства гэтых моў тлумачыцца другаснымі кантактамі першапачаткова асобных індаеўрапейскіх дыялектаў. Прынамсі, на старонках фундаментальнага твора «Беларусы» навуковец выразна не выказаўся на карысць той або іншай думкі. Магчыма, ён не лічыў, што гэта складае змест яго навуковай задачы? Ва ўсялякім разе, вельмі цымяная згадка пра сутнасць праблемы утрымліваецца ў наступнай фразе: «Тут (на тэрыторыі рассялення беларускага этнасу. — *А. Л.*) жыло тое племя, якое паслужыла прататыпам славянам і літоўцам» [23]. Лаканічнасць фразы не дае падстаў рабіць пэўныя высновы пра пазіцыю даследчыка па гэтым пытанні. Дарэчы, у далейшым Я. Ф. Карскі вядзе размову пра славян, не ўзгадваючы ніякі прамежкавы этнас паміж індаеўрапейцамі і імі.

Хача, як ужо адзначалася, Я. Ф. Карскі вельмі асцярожна ставіўся да высноў, што маглі б вынікнуць з інфармацыі антычных і ранневизантыйскіх аўтараў, ён, у пэўнай ступені на суперак дадзенаму метадалагічнаму прычыпу, даволі ўпэўнена адносіў да славян, ці, прынамсі, да іх продкаў, такія старажытныя супольнасці, як неўры, будзіны і веныды [24]. Сучасная навука, аднак, значна больш стрыманая ў гэтым пытанні. Нават венедаў — найбольш верагодных «кандыдатаў у славяне» далёка не ўсе гісторыкі і лінгвісты адназначна ўспрымаюць у якасці продкаў славян [25]. Што ўжо казаць пра неўраў і будзінаў, якія жылі за тысячу гадоў да з'яўлення рэальных славян на старонках гісторыі?

Выказваў Я. Ф. Карскі і свае меркаванні наконт славянскай прарадзімы. Складанасць яе лакалізацыі не ў апошнюю чаргу вызначалася ў гісторыі славістыкі тым, што тэрмін «прарадзіма» можна разумець парознаму: і як тэрыторыю фарміравання гіпатэтычнага славянскага этнасу, і як тэрыторыю, адкуль пачалося рассяленне славян, і як тэрыторыю, на якой славяне атрымалі вядомасць у пісьмовых крыніцах. Такім чынам, у залежнасці ад пазіцыі даследчыка праславянскі арэал можа набываць розную лакалізацыю.

У сувязі з гэтым не ўяўляецца дзіўным тое, што на старонках твораў Я. Ф. Карскага выказваліся розныя меркаванні наконт вызначэння прарадзімы славян. Напрыклад, у адным месце ўзгадваецца «Прыкарпацка-Прыпяцкая тэорыя прарадзімы славян» [26], а гэта амаль цалкам тэрыторыя сучаснай Украіны.

Аднак відавочна, што сам Я. Ф. Карскі схіляўся да таго, каб лакалізаваць славянскую прарадзіму ў асноўным на поўначы ад Прыпяці, іншымі словамі, на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Дакладна кажучы, ён вызначаў тэрыторыю, на якой калісьці жылі першапачатковыя славяне або, як варыянт, праславяне, у арэале вадазбораў «Прыпяці, верхняга Нёмана і ніжняй Берзіны» (маецца на ўвазе Берзіна Дняпроўская) [27]. У якасці доказу навуковец спасылалася на працы вядомага польскага батаніка Ю. Растафінскага, прыводзіць аргумент, паводле якога ў праславянскай лексіцы знайшлі адлюстраванне рэаліі расліннага і, у пэўнай ступені, жывёльнага свету якраз рэгіёна Паўднёвай Беларусі і прылеглых раёнаў Украіны [28]. Спецыялісты ў галіне славянскага этнагенезу ведаюць, што такая аргументацыя не страціла сваёй актуальнасці, выкарыстоўвалася і выкарыстоўваецца рознымі пакаленнямі славістаў. У дадзеным кантэксце Я. Ф. Карскі сцвярджаў: «Беларусы з'яўляюцца, кажучы ўвогуле, аўтахтонамі ў сваёй краіне» [29].

У сувязі з гэтым цікава будзе зазначыць, што Я. Ф. Карскі з'явіўся папярэднікам шэрагу навукоўцаў, прытым археолагаў, якія ў другой палове XX стагоддзя распрацавалі канцэпцыю, паводле якой вытокі славян трэба шукаць не на поўдзень і не на захад ад Прыпяці, а на поўнач і паўднёвы ўсход. Сярод гэтых археолагаў варта назваць Ё. Вернера (Германія), К. Гадлоўскага (Польшча), М. Б. Шчукіна [30]. Больш за тое, дадзены погляд даволі імкліва набірае навуковую вагу. Такім чынам, погляд Я. Ф. Карскага ізноў набыў навуковую актуальнасць.

Выказаў сусветна вядомы славіст і сваё стаўленне да летапіснага падання пра рассяленне славян з Дуная. Ён асцярожна меркаваў, што яны спачатку перасяліліся на Дунай з поўначы, а ўжо потым пачалі рассяляцца з Дуная [31]. У прыцыпе, такі падыход пераважае ў сучасным славяназнаўстве.

Я. Ф. Карскі зрабіў агляд жыцця ранніх славян па інфармацыі лінгвістычных крыніц. Пэўную увагу ён удзяліў моўным кантактам славян, перш за ўсё, кантактам з германцамі [32]. Аднак нельга сказаць, што ён разглядаў праблему гэтых кантактаў у кантэксце славянскага этнагенезу.

Цікавай, хача і небажспрэчнай, з'яўляецца заўвага навукоўца адносна антрапалагічнай будовы і знешняга выгляду першых славян. Я. Ф. Карскі лічыў, што продкам былі ўласцівыя «светлыя валасы і блакітныя вочы» [33]. Гэтае выказванне ў пэўнай ступені супярэчыць вядомаму апісанню славян у Пракопія Кесарыйскага, паводле якога славяне не адносіліся да нейкага там «нардычнага» антрапалагічнага тыпу [34, с. 184—185].

Такім чынам, па праблеме паходжання славян Я. Ф. Карскі выказаў ідэі, якія ў большасці выпадкаў паспяхова прайшлі выпрабаванне часам, а ў некаторых выпадках, як, напрыклад, з вызначэннем прарадзімы славян, набылі новую моц і новае гучанне адносна нядаўна. Таксама ў сучаснай навуцы

могуць быць запатрабаваныя метадалагічныя прынцыпы, якіх прытрымліваўся навуковец (прынцып междысцыплінарнасці і комплекснага падыходу да навуковага вырашэння праблемы славянскага этнагенезу). Трэба таксама адзначыць, што навуковая спадчына Я. Ф. Карскага можа быць плённа выкарыстана ў кантэксце вызначэння месца беларусаў у славянскім свеце, захавання і ўмацавання нашымі суайчыннікамі беларускай этнацыянальнай ідэнтычнасці.

#### Спіс цытаваных крыніц

- 1 Чернявская Ю В. Беларусь. От «тутэйшых» — к нации. Минск : ФУАинформ, 2010. 512 с. ил.
- 2 Булахов М. Г. Евфимий Федорович Карский. Жизнь, научная и общественная деятельность / под ред. В. И. Борковского. Белорус. гос. ун-т. Минск : Изд-во БГУ, 1981. 272 с.
- 3 Карев Д. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII — начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс : ЕГУ, 2007. 312 с.
- 4 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С приложением двух карт. Варшава. Тип. Варшав. учеб. округа, 1903. 10, 467 с.
- 5 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. Вып. 1. Народная поэзия. М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. 14, 557 с.
- 6 Там же. С. 5—6.
- 7 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С. 32.
- 8 Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. Минск : Белорус. экзархат, 2008. 288 с.
- 9 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. С. 5.
- 10 Там же. С. 5.
- 11 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С. 42—43.
- 12 Там же. С. 42—43.
- 13 Там же. С. 44—63.
- 14 Там же. С. 42.
- 15 Там же. С. 41.
- 16 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. С. 29.
- 17 Там же. С. 30.
- 18 Там же. С. 94, 156—157.
- 19 Карский Е. Ф. Грамматика древнего церковнославянского языка сравнительно с русским. 13-е изд. Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1908. 4, 104 с.
- 20 Там же. С. 1.
- 21 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. С. 5.
- 22 Там же. С. 7—10.
- 23 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С. 33.
- 24 Там же. С. 37—39.
- 25 Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. С. 134—166.
- 26 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С. 70.
- 27 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. С. 11.
- 28 Там же. С. 11—12.
- 29 Там же. С. 3.
- 30 Щукин М. Б. Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска [Электронный ресурс] // Стратум. Структуры и катастрофы. — 1997. URL: [http://krotov.info/lib\\_sec/25\\_sch/uk/in\\_1997.htm](http://krotov.info/lib_sec/25_sch/uk/in_1997.htm) www.archaeology.ru/Download/Shchukin/Rozhdenie\_slavyan.pdf (<http://www.youtube.com/watch?v=vSnQbmbQ3iM&feature=endscreen&NR=1> (дата обращения 22.07.2012)).
- 31 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С. 40—41.
- 32 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. С. 11—18.
- 33 Карский Е. Ф. Беларусь. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. С. 33.
- 34 Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I—VI вв.). Изд. 2-е, испр. М. : Изд-во восточ. лит. РАН, 1994. 472 с. : карты.